

Göktürk Çağı Türk Nüfusu Üzerine Düşünceler

Osman Karatay*

Nüfus tarihi çalışmalarında genel sıkıntı veri azlığı iken, Avrasya Bozkır sahasında üç temel engel daha karşımıza çıkmaktadır: a) Yerel/iç kaynak yokluğu veya azlığı, b) Dış kaynakların abartı alışkanlığı, dolayısıyla güvenilirliklerinin düşüklüğü, c) Farklı coğrafya ve yaşam tarzı sebebiyle daha iyi bilinen başka bölgeler ile kıyasın zorluğu. Makale boyunca inceleyeceğimiz verinin gösterdiği üzere, kaynaklar kendi tarafları hakkında daha kesin ve güvenilir bilgi sunmaktadır. Ancak karşı taraf söz konusu olduğunda tüm durumlarda bilginin sıhhati kesintiye uğruyor. Kaynağımız rakip tarafın kaynaklarından bilgi alıyorsa, ötekiler kendilerini büyük ve güçlü göstermek isteyecekleri için abartılı bilgi vereceklerdir. Kendi tarafının bilgisini nakleden kaynak genellikle asla sadık kalırken, yendikleri takdirde övünmek ve yenildikleri takdirde bahane sunmak üzere ne kadar büyük bir düşmanla muhatap olduklarını vurgulamak isteyecekler, dolayısıyla her durumda karşı tarafın sayıları abartılı olacaktır. Bu abartıyı ancak dikkatli bir şekilde seçeceğimiz ayrıntılarda gizli olan ifadelerle törpülemek ve gerçeğe yaklaşmak durumundayız.

Daha iyi bilinen bölgelerle kıyasın imkânsızlığı ise de la Vaissière'nin Orta Asya'nın nüfusuyla ilgili çalışmasında kendini göstermektedir. Çin nüfus sayımlarından hareketle T'ang çağında Doğu Türkistan vahalarının yaklaşık bir nüfusunu hesaplayan yazar, aynı kalıpları kullanarak ve tarım yapılabilen araziye göz önüne alarak Maverâünnehr bölgesinin nüfusunu da (en azından Buhara bölgesi ile Semerkant dâhil Zereşan Vadisi) yaklaşık olarak hesaplarken, Yedisu dâhil yaklaşık bugünkü Kazakistan'a tekabül eden bölge için bunları kullanamamakta, nihayetinde Rus Çarlığı'nın son dönemindeki nüfus verisine sığınarak bir izdüşüm tutmaya çalışmaktadır.¹ Toprağın göçebe besleme kabiliyetiyle ilgili bir hesaplamayı Lindner yapmıştır ama Hun çağında Macar ovasıyla ilgilidir ve bu

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir/TÜRKİYE, karatay.osman@gmail.com ORCID: 0000-0002-1566-3283

1 Étienne de la Vaissière, "Early Medieval Central Asian Population Estimates", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LX/6 (2017), s. 812-813.

verimli bölgeyi Kazak ve Moğol bozkırları ile karşılaştırmak mümkün değildir.² Bunların dışında yapılan çalışmalarda, bizce en özgün örneği Pritsak'ın Peçenek nüfusunu hesaplaması olmak üzere,³ hemen istisnasız olarak kaynakların verdiği rakamlar aynen alınmakta ve sonuçta elde bulunan az sayıdaki 'iç' kaynakla çelişen sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel dönemde beş kişilik bir göçebe ailesinin geçimini sağlayabilmek için 100'den az koyuna sahip olmaması gerektiği üzerinde durulur.⁴ Avrasya bozkırında bir koyun bir hektarlık otlığa ihtiyaç duyarken, çölleşme ölçüsünde bu alan büyür.⁵ Bu demektir ki en verimli sahalarda bir ailenin iktisadi dengenin en hassas olduğu noktada bir km² büyüklüğünde bir otlığa ihtiyacı vardı. En az aynı büyüklükteki bir araziye de atlara ayırmak gerekecektir. Bu hesaplama göre, bugünkü Kazakistan'ın tamamını bozkır yaşam sahası olarak görsük, 2,725,000 km² alanı ile barındırabileceği azami göçebe aile sayısı 1,350,000'i geçmeyecektir.⁶ Fakat bu her şeyin yolunda olduğu 'ütöpik' bir anın rakamıdır. Suları, dağlık, ormanlık ve çöllük alanları çıkardığımızda ve aile başı ortalama koyun sayısının 100'den fazla olduğunu düşündüğümüzde, bu sayı hayli aşağılara, en az yarısına inecektir ve nüfus da üç milyon civarını geçmeyecektir.

Bu sayıyı, daha doğrusu bu sayının ulaşılabilir en üst sınır oluşunu Çin kaynaklarından doğrulamak mümkündür. Sui-shu'da İstemi-Tardu çağının T'ie-lê boyları asker sayılarıyla anlatılır, bunlardan bu bahsettiğimiz bölgelerde, Tanrı dağları-Altaylar çizgisinin batısında yaşayanların asker sayısı ayrı ayrı verilir, topladığımızda 68 bin olur.⁷ Nitekim 546 senesinde Bumın Kağan (T'u-men) Juan-juan kağanı adına askerleriyle T'ie-le'lere saldırıya geçip, yenerek hepsini tebaasına geçirdiğinde sayıları 50 binin üstünde olarak veriliyor.⁸ Bunlar elbette

2 Bir atın 2,5 hektar otlak isteyeceğinden hareketle Macar ovasının en fazla 15,000 atlıyı besleyebileceği ve Hun ordusunun 20,000 kişiyi geçemeyeceği sonucunu önerir: Rudi Paul Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", *Past and Present*, 92 (Ağustos 1981), s. 14-15.

3 Konstantinos Porphyrogenitus'un Peçeneklerin 40 'bölge'sinin her birinin 10,000'er asker çıkarttığı kaydından hareketle, kendi 1/7 oranını uygulayıp Peçenek nüfusunu 2,800,000 olarak hesaplar: Omeljan Pritsak, "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975), s. 227.

4 Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ö. Suveren, İstanbul 2015, s. 112-113.

5 Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 139-140.

6 Bu da bizi de la Vassière'nin sığındığı Çarlık dönemi Kazak nüfusunun gelenekselden çok fazla sapmadığı gerçeğine götürür.

7 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu - D. Banoğlu, İstanbul, 2006, s. 170-171.

8 Liu, *age.*, s. 17.

T'ie-le birliğinin sadece bir kısmıdır. Bu 68 bin rakamını, var ise gözden kaçanlarla birlikte 100 bine yuvarlayabiliriz. 1/10 oranını uyguladığımızda bir milyon civarına ulaşırsınız ki, Göktürk-Eftalit savaşları esnasında Afganistan'a ve Avrupa'ya çekilen veya öldürülen nüfusu düşünürsek belli bir azalma ile bu sayının makul olduğunu anlarız. Sadece Avrupa'ya Avar dalgası içinde 20 bin savaşçıdan oluşan bir topluluğun gittiğini biliyoruz ki,⁹ bu en az 100 bin kişilik bir nüfusa tekabül eder. Batı Türkistan'ın nüfusuna tekrar döneceğiz.

Daha kuru olan ve geniş bölgeleri dağlık 1,566,000 km² yüzölçümlü Moğolistan'da ise 'ütopik' aile sayısı 500 bine ulaşamayacaktır.¹⁰ (Doğu) Göktürklerin Moğolistan'ın tamamında yaşamadıklarını, Ötüken'den Altaylara uzanan batı kısmını, ülkenin belki ancak bir çeyreğini yurt tuttuklarını hesaba katarsak, sayıları 500 binin üzerinde olamazdı. Bu bize T'ang çağında 50 milyon civarında hesaplanan Çin nüfusu¹¹ ile Tonyukuk'un belirttiği "1/100 bile değil" oranının gerçekçi olduğunu göstermektedir.¹² Kaldı ki bozkır bölgesi için hesaplamalarımız azami sayıya ve nüfusun tamamının geçim sınırında olduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna göre zengin oranının artması nüfusun azalması anlamına gelecektir.

Tonyukuk'un gerçekten hiç de uzak olmayan bu nüfus oranlamasının dışında, Türk kaynakları bazı nüfus bilgileri verir. Bunlar asker sayılarıdır. Beş kişi olarak kabul etmemiz gereken her çekirdek aileden bir asker çıkmasını beklemek de makul olmayacaktır. Yetişkin erkek nüfusun tamamı savaş yeteneğinde olmasına rağmen, yaşlılık, sakatlık ve hastalık gibi etmenlerle birlikte düşünüp, çıkarılabilecek azami asker sayısını nüfusun 1/10'u olarak görmek yerinde olacaktır.¹³ Bu yüzden,

9 Samuel Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 2000, s. 284.

10 Büyük Hun çağında da durum farklı gözükmüyor. Mao-Tun çağında bütün birliğin nüfusunu 1,5 milyon civarında hesaplayan Kradin'e itiraz eden Golden, bu sayının bir milyondan az olması gerektiğini söyler: Peter B. Golden, "Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the Pre-Chinggisid Turkic Peoples", *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, yay. D. Durand-Guedy vd., Leiden-Boston 2013, s. 32.

11 Aslında, çok şaşırıcı şekilde, Sui'lerin son zamanlarında (606) 46 milyon iken, T'ang'ların ilk asrı boyunca nüfus düşmüş gözükmüyor: 705 yılında 37,1 milyon. Tonyukuk'un gözlemlerine sahne olan bundan sonraki 50 yılda ise hızlı bir artış gerçekleşiyor: 755 yılında, An-lu-shan isyanının arifesinde 52,9 milyon (John D. Durand, "Historical Estimates of World Population: An Evaluation", *Population and Development Review*, 3/3 (1977), s. 261).

12 Liu, *age.*, s. 241, 312.

13 Nikolay N. Kradin, *İmperiya Hunnu*, gen. 2. Baskı, Moskva 2001, s. 71, MS 90 yılında Güney Hun devletinin çöküşü esnasında 34 bin aile ve 237,300'den çıkan 50,159 asker verisine dayanarak asker/nüfus oranını 1/5 olarak kurar ve yukarıda Golden'in eleştirdiği nüfusa da Mao-Tun'un

örneğin Doğu Göktürk asli nüfusunu 500 bin civarında hesaplamamız doğru ise asker sayıları 50 bini fazla geçmeyecektir. Bunların da aynı anda tamamının operasyonel olarak kullanılma imkânı bulunmuyordu. İyi zamanlarda, diğer boyların muti olduğu dönemlerde operasyonel askerî güç kuşkusuz bu sayının çok üstüne çıkacaktır. Nitekim 630 yılında devlet parçalandıktan sonra, aşağıdaki 13. dıpyazıda geçtiği üzere, Çin'e sığınanlar 100 bin erkek (40 bini asker) iken, kalanlar 30 bin asker çıkarttığına göre, yine 70-80 bin erkek gibi gözüküyor.¹⁴

Bazı durumlarda ise anlamlandırma sıkıntısı çıkmaktadır. Örneğin 7. yy. ortalarında Uygurlar 50 bin seçme askere sahipti ve nüfusları yaklaşık 100 bin kişiydi.¹⁵ Burada yan yana gelme ihtimalleri olmadığı için bu iki rakamdan en az birinin düzeltilmesi gerekiyor ki, asker sayısı öyle gözüküyor. Bizim önerdiğimiz gibi nüfusun yüzde 10'unu asker yaparsak, bu askerlerin daha iyi olan yarısı, yani nüfusun yüzde 5'i seçme asker olacaktır. Nitekim yukardaki metnin takibinde Uygur erkininin oğlunun 5,000 athyla Türklerle savaştığı ve yendiği belirtiliyor.¹⁶

Ancak Çin'e sığınanların sayısının abartı içerme ihtimalini unutmamalıyız, çünkü sayım yapılmış olsaydı başka yerlerdeki gibi tam sayı verilir. Bunlar Çin'e sığınmakla birlikte, tamamen öz yönetimde kaldılar; Çin denetimi başlarına atanan sözde kağanlar üzerinden sathi idi. Nitekim bunlarla ilgili T'ang sarayındaki bir tartışmada "boyunduruk altına alınanların sayısı 100 bin" ifadesi geçmektedir.¹⁷

300,000 askerini beş ile çarparak ulaştır. Lev N. Gumilëv da (*Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002, s. 332) tüm babaları asker yapan bu orana inanır. Burada sorun bu ayrıntılı veride 'operasyonel birlik' ile 'eli silah tutabilenler' arasında ayırım yapılmaması ve Mao-Tun'un ordusu hakkındaki verinin de abartı ve yuvarlamadan beri' oluşunu bilmeyişimizdir. Göktürk çağında ve tabii geniş zamanlı olarak 1/10 oranı bile büyük olabilir, zira bir örnekte, Göktürk devleti parçalanıp bazı topluluklar Çin'e gelerek bağlılık bildirdiğinde, bunların başına atanan Sse-mo'ya bağlı erkek sayısı 100 bin, savaş tecrübesi olanlar ise 40 bin olarak veriliyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 206, 286). Bu sayıya erkek çocukların dâhil olmadığını tahmin etmek zor değil. İhtiyarların sayısı da çok fazla olmamalı. Her halükarda yetişkin her iki erkekten biri, belki daha azı savaşçı olarak görülüyor.

14 Liu, *age.*, s. 206-207, 286, 288.

15 Liu, *age.*, s. 468; Eduard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, İstanbul, 2007, s. 132. 652'de yılında Batı Göktürk hâkimi Ho-lu Kağan'ı cezalandırmak için Çin generallerinin emrinde de 50 bin Uygur var ama Çin ordusunun sayısı sadece 20 bindir (Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 65, 94, 135).

16 Bizim gibi asker sayısını düşük tutan Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 332, öte yandan oranı büyük tuttuğundan, çareyi nüfusu azaltmakta bulur ve Dokuz Oğuzların tamamının sayısını 30 bin kişiye indirir.

17 Liu, *age.*, s. 278.

Bunun tüm nüfusu içerdiğini varsayarsak, yukarıdaki 100 bin erkek ifadesi kuşkulu hale gelecektir.

Göktürk nüfusunu anlama noktasında girişi İlteriş'in ilk hamlesiyle yapmak gerekir. Kesretten kinaye yedi rakamı kullanılıyor ama devlet kurma kapasitesine ulaşma anında bu kesret 700'ü geçmiyor. Çin'den 17 kişi ile ayrılarak bozkıra gitmiş olan bir önder 70 kişi topladığında mücadeleye başlıyor, etrafına 700 kişi topladığında ciddi bir askerî güç haline geliyor ve Dokuz Oğuzları kovalayarak kendi egemenlik sahasını tesis edebiliyor. Yazıtı dikkatli okumak lazım. 700 rakamı iki defa geçiyor: “Babam kağan 17 erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp 70 er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yağmış. Hepsi 700 er olmuş. 700 er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.”¹⁸ Üstelik bu 700 askerli dönemin hemen ardından Töles ve Tarduş gibi kalabalık boyları yükündürüp başlarına şad atıyor... Dolayısıyla, bozkırda küçük rakamlara alışık ve büyük rakamlara karşı dikkatli olmamız gerekiyor. Tonyukuk'un da İlteriş'i anlatırken “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp 700 kişi oldular” diyerek aynı rakamı vurgulaması,¹⁹ ‘mistique’den ziyade tarihi bir içeriğinin olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

İlteriş Kağan'ın 681 yılında başlayan hamlesinin başarılı olup sürekli yükselen bir grafik izlediğini biliyoruz ama buna rağmen takip eden yıllarda nüfus konusunda çok farklı bir durum ortaya çıkmıyor. 687 yılında olduğunu tahmin ettiğimiz gelişmelerde, Ötüken'in yanbaşında oturan Dokuz Oğuzlar, Çinliler ve Kitanlarla işbirliği yapıp isyan edince, Göktürkler zor bir duruma düşerler. İttifakı dağıtmak için ordularını toplarlar ve İngek Gölü yakınlarında savaşırlar. Tonyukuk'a göre “Onlar 6.000 kişi, biz 2.000 kişi idik”.²⁰ Bu savaşın kaybı her şeyin kaybı anlamına geliyordu ve böyle hayati bir harekâta ancak 2.000 kişi ile gidebiliyorlar. Üstelik muhtemelen o günlerde Kitanlar iç savaşa başladıklarından,²¹ o cepheye fazla asker kaydırmalarına gerek yoktu. Bu elbette azami asker sayılarını göstermez ama nüfus ve asker sayılarını çok yüksek görmeme konusunda bize önemli bir uyarı yapar.

18 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012, s. 48-49, 82 (Kül Tigin, Doğu 11-13; Bilge Kağan, Doğu 10-11).

19 Aydın, *age.*, s. 107 (Tonyukuk 1, Batı 4).

20 Aydın, *age.*, s. 110-111 (Tonyukuk 1, Güney 8-9).

21 Liu, *age.*, s. 167.

Öte yandan, içlerinden birisi sonrasının büyük gücü Uygurlar olan dokuz boyun çıkarttığı asker sayısı da yüksek değildir. “(660’larda) Dokuz Boy 100 binden fazla adama sahipti.”²² Yani toplamda onların da 300 ila 400 binden fazla nüfusu yoktu. Dolayısıyla konuyu genel Türk nüfusunun çokluğu, kurucu Türk budunun nispi azlığı gibi bir boyuta da çekemiyoruz. Nitekim devletin ilk zamanlarında, İleriş 683 yılında Dokuz Oğuzlarla mücadeleye başladığında, Çin kaynaklarına göre yanında 5,000 adamı vardı.²³ Ve bu sayıda askerle hem diğer Türk boyları, hem Kitanlar, hem de Çinlilerle savaşıyordu ve 686 yılında tek bir savaşta 5,000, ertesi yıl ise 13 bin Çinliyi öldürmüştü.²⁴

Bilge Kağan 33 yaşında iken Uygurlarla yapılan bir savaşı Göktürkler kazanır ve “Uygur valisi 100 kadar askerle” kaçıp gider.²⁵ Burada başka bahislerin aksine bütün düşman ordusunun yok edilişi gibi bir ekleme yok. Ölenleri ve esir alanları birlikte düşündüğümüzde, bu küçük rakamdan Uygur ordusunun da büyük bir sayıya erişmediği anlaşılır. Savaşlarda Bilge Kağan rakam vermiyor, sadece Kül Tigin’in öldürdüğü düşman sayısını veriyor. Çinlilerle savaşlarda ise rakam telaffuzu var. 37 yaşında iken yaptığı bir savaşı “... Çin süvarisini, 17 bin askeri ilk gün öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm.” diye anlatır.²⁶ Üç yıl sonraki bir savaş için ise “Ku General kumandasında 40 bin asker geldi. Töngkes dağında hücum edip vurdum. 30 bin askeri öldürdüm.” ifadelerini kullanır.²⁷

Buradaki anlatım tercihini Türkler arası savaşlarda sayıların çok küçük olup zikre ve övünmeye değmediği gibi bir sebeple izah edemez miyiz? Nitekim Dokuz Oğuzlarla Çuş Baş savaşı “Tongradan bir boyu, yiğit 10 eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük.” diye nakleder.²⁸ Fail çoğul, maktul ise 10 kişidir. Öbür türlü, işbu Türkler arası savaşlardan sonra sık sık “az milleti çok kıldım” ifadesi geçiyor ki, savaşın getirdiği kayıplarla çelişen bir durumdur bu.

22 Liu, *age.*, s. 409.

23 Liu, *age.*, s. 213, 295. Aşağıda değineceğimiz üzere, Çinli generaller kendi başarı veya bahanelerini büyük göstermek üzere başkente bildirdikleri düşman sayılarını hep yüksek tutuyorlar. Merkezi Çin kaynakları ilerlemiş yıllarda İleriş’in 5,000 askerinden bahsederken, General Feng Yü’nün özgeçmişinde daha 581 yılında onun askerlerinin sayısı az olduğu için 10 bin kişilik Türk birliğine yenildiği yazılıdır (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 107).

24 Liu, *age.*, s. 216.

25 Aydın, *age.*, s. 94 (Bilge Kağan, Doğu 37).

26 Aydın, *age.*, s. 96 (Bilge Kağan, Güney 1).

27 Aydın, *age.*, s. 98 (Bilge Kağan, Güney 8).

28 Aydın, *age.*, s. 61 (Kül Tigin, Kuzey 7). Aynı savaştan Bilge Kağan, Doğu 31’de “Orada Tongra yiğidi bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum” diye bahsedilir.

Savaşanların ve ölenlerin sayısının azlığı ve mağlupların itaat edip Göktürk kağanına katılmaları buradaki milletin çoğalmasa motifini açıklayıcı olabilir. Bu arada, yukarıdaki Çinlilerin sayısının abartılı olmadığı gibi bir iddiamız da yoktur, ancak bunlar fazla kuşkulu rakamlar değildir.

Göktürk yazıtlarında nüfusla ilgili diğer bir veri Türgiş seferi münasebetiyle geçiyor. Kapgan Kağan'ın başta olduğu 709-710 kışında başlayan bu sefere Bilge Şad ve Kül Tigin ile vezir Tonyukuk dâhil bütün devlet erkânı katılıyor, Kapgan'ın 'ailevi sebeplerle' geri dönmesi gerekiyor. Dolayısıyla ordunun sayısının büyük olması beklenir. Altay dağlarını batıya aşp düzlüğe indiklerinde Türgişlerden kaçıp gelen kimselerden istihbaratı alıyorlar: "Yarış ovasında 10 tümen asker toplanmış".²⁹ 70 ila 100 bin arasındaki bu sayı beyleri korkutuyor, Çünkü kendi sayıları Çin kaynaklarına göre sadece 20 bin kişidir.³⁰

Tonyukuk kendi ordusu için rakam vermiyor ve "Onların iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı" şeklinde müphem bir ifade kullanıyor. İki kanadı makul bir varsayım ile ordunun 2/5'i olarak alsak ve Çin rakamına güvensek, Türgiş ordusunun kanatları yedişer bin kişilik iki tümenden oluşuyor gözükmekte. Merkez ve yedeklerde toplam üç, olmadı beş tümen bile bulursa, Türgiş ordusu 50 bin kişiye ancak ulaşıyor. Onların da çok kalabalık olmadığını görüyoruz. Sonuçta Tonyukuk'un yüreklendirici konuşmasıyla Göktürkler gayrete geliyorlar ve savaşçı yeniyorlar. Çin kaynağının az bir rakam verdiğini düşünsek bile, oranda Türgiş ordusu büyük bir sayıya ulaşmıyor. Üstelik Tonyukuk'a ulaşan haberlere göre geride kimse kalmayıp (*kahsız*) herkes orduya katıldığı halde.³¹

Bu savaşla ilgili ilginç bir rakam daha Türgişlerle ilgili kanaatimizi pekiştiriyor. Türgiş ordusu bozulduktan sonra Göktürkler kaçanları kovalamaya başlıyorlar; yabgu ve şadı yakalayıp öldürdükten sonra "50 kadar askeri esir alıyorlar".³² Yazıtın bulunduğu taş yüzeyi kısıtlıdır, kısa cümlelerle yoğunlaştırılmış bilgi ve 'duygu' verilir. Tonyukuk'un kitabesinde bu 50 esir askeri anmaya gerek duyması ki, bunların öndegelenler olduğuna dair bir vurgu da yok, bize büyük rakamlarla muhatap olmadığımızı bir kez daha bildiriyor. Bu durumda 10 tümen bilgisi kuşkulu hale geliyor. Zaten onların üzerine yönetici atanan Kapgan'ın oğlu Fu-

29 Aydın, *age.*, s. 117 (Tonyukuk 2, Batı 1).

30 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 75, 118.

31 Aydın, *age.*, s. 115-116 (Tonyukuk 1, Kuzey 6, 9).

32 Aydın, *age.*, s. 119 (Tonyukuk 2, Batı 7).

kü'nün 40 bin askere komuta ettiği bildiriliyor ki,³³ Türkgiş gerçeğini bu rakam açıklıyor gibidir. Bunu da anlamak zor değildir. Türğişlerden kaçıp gelen üç kişi aslında kendi tarafları adına psikolojik bir harekât yürütüyor olamazlar mı? Büyük ve güçlü bir ordunun toplandığı bilgisini ulaştırmak karşı tarafı en baştan ruhen etkisiz hale getirecektir. Nitekim Tonyukuk'un belirttiği şekilde bunun etkisi beyler arasında görülmüştür.

Bu abartma eğilimi savaş sanatının bir parçasıdır. Dünyanın her tarafından binlerce örnekte komutanlar ordularını kalabalık göstermek için çeşitli yollar denerler. Karşı tarafa doğrudan haber ulaştırmak bu yollar içinde en ucuz ve güvenilir olanıdır. Nitekim Çin kaynaklarına göre, Doğu Göktürklerin başında bulunan Hie-li Kağan 626 senesinde "100 bin kişi ile" Çin'e saldırır. Çatışmalar gerçekleşmeden önce elçisi Chi-shi-sse-li Çin imparatoruna ulaşmıştır, 'böbürlenerek' Göktürklerin bir milyon kişiyle yola çıktığını söyler.³⁴ Ondan çok önce, 609 yılında tahta çıkan Shih-pi Kağan'ın özelliği de Çin'e husumet beslemesiydi ve saraya ulaştırılan bilgilere göre "bir milyondan fazla okçuya sahipti".³⁵ İşbara (Sha-po-lüe) Kağan hızını alamıyor ve 585 yılında Çinlilere "Biz Türkler... asker ve atlarımızın sayısı yüz milyona ulaşıyor" diyor.³⁶ Çinliler bu sözlere inanıyor gözükmekte, zira İşbara'nın Çin'e 582 yılındaki saldırısını 400 bin okçu ile yaptığını sanıyorlar.³⁷

Yukarıdaki rakamların gösterdiği ve aşağıdaki incelemelerin de göstereceği üzere, 100 bin rakamı dahi çok abartılıdır ama kağanlar Çin'i korkutmak ve sindirmek için bir milyon rakamını rahatça telaffuz edebiliyorlar. Nitekim kaynaklar bunu kaydetmiş: "(563 civarı) "Bizi ikna etmek için elçilerini gönderdiler. Elçiler Türklerin güçlü olduklarını ileri sürerek devletimizin onlara karşı olabildiğince eli açık davranmasını istiyorlar."³⁸ Ama böyle büyük rakamları diğer Türkleri korkutmak için Çinliler de kullanıyor: 605 yılında Batı Göktürk kağanı Chu-lo'yu Çin'e itaate çağırın elçi, mevkidaşı Doğu Göktürk kağanı K'i-min'in "sayıları bir milyona yakın olan ordusunun başında" imparatora bağlılık bildirdiğini söyler.³⁹

33 Liu, *age.*, s. 226, 303.

34 Kiu-T'ang-shu'da geçer: Liu, *Doğu Türkleri*, s. 187.

35 Liu, *age.*, s. 177, 255; *Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu)*, İ. Togan - G. Kara - C. Baysal, Ankara 2006, s. 3.

36 Liu, *age.*, s. 77.

37 Liu, *age.*, s. 67.

38 Liu, *age.*, s. 26.

39 Chavannes, *age.*, s. 43.

Aynı tutumu Türgiş nüfusuyla ilgili Çin verilerinde de görebiliriz. Mesleğinde parlak bir gelişme gösteren ve kısa zamanda büyük itibara sahip olan Sarı Türgişlerin önderi Wu-chi-le, Çinlilerin bildirdiğine göre her biri 7.000 askere kumanda eden 20 komutana sahipmiş.⁴⁰ Bu bilgi Çinlilere babası adına imparatoru elçilik vazifesiyle ziyaret eden Wu-chi-le'nin oğlu Che-nu tarafından verilmiştir. Çin sarayında devletini önemli gösterme çabasında olan ve pazarlık masasında güçlü durmak isteyen bir elçinin askeri gücü özellikle vurgulamasını bekleriz.

Bu durumda Çinlilerin Türk kaynaklarından ve kendi kaynaklarından aldıkları bilgiler arasında çelişkiler oluşacaktır. Rakamları aynen kullanma eğiliminde olan tarihçiler bu farkları da açıklamak durumundadır. Örneğin Türgiş nüfusunu hesaplamaya çalışan Gumilëv, onların asker sayılarıyla ilgili Çin kaynaklarındaki kayıtları aynen alır ve 500 ila 700 bin kişilik bir nüfus tahmin eder.⁴¹ Fakat o her yetişkin erkeği asker olarak sayar. Sorun şu ki, aynı kaynaklara göre toplayıcı bir kişilik olan Wu-chi-le 140 bin askerde kalırken, onun yerine geçen büyük oğlu So-ko'nun 300 bin askeri oluyor.⁴² Üstelik kardeşi ile babasından kalma devletin paylaşımında tartışma yaşamasına rağmen. Hâlbuki ondan 90 yıl önce aynı bölgede, Türgişlerin birkaç katı geniş bir bölgeye hâkim olan T'ung Yabgu'nun ancak "yüzbinlerce okçusu vardı."⁴³

Wu-chi-le ile So-ko arasında birkaç yıl içinde böyle bir artış açıklayacak bir siyasi gelişmeden bahsedilmiyor. Çinlilere göre bu kadar askerleri var ise, Göktürlere göre bütün savaş gücünün cepheye sürüldüğü Bolçu'da neden en fazla 70 ila 100 bin askerle bulunuyorlar? Elbette, yazıttaki ifadenin aksine, bütün Türgiş erkekleri Bolçu'da toplanmamıştı fakat Çin rakamları sadece Göktürk rakamlarıyla değil, birbirleriyle de çelişkilidir. Bunun altında o günlerde Çin ile Göktürlere denk bir ilişki kurmak isteyen ve sürekli temasta bulunan, Çin sarayında protokol yarışına giren Türgişlerin kendi güçlerini azami gösterme çabasını anlamalıyız.

Kaynaklardaki çelişki takip eden dönemde daha belirgin hale gelmektedir. Göktürklerin 710 yılında So-ko'yu halletmesinden sonra çöken Sarı Türgiş yapılanmasının yerine Su-lu önderliğinde Kara Türgişler yükselir. Yeni kağan

40 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 74, 117. Yukarıda Yarış ovasında toplanan birliklerle ilgili, yazıtta geçen "on tümen" ifadesini 100 bin asker olarak çeviren E. Aydın'ın aksine, bizim yedi bin almamız bu yüzdendir. De la Vaissière de tümendeki asker sayısına kuşkulu yaklaşip yedi ila on bin ihtiyatını koyar.

41 Gumilëv, *age.*, s. 363.

42 Chavannes, *age.*, s. 117.

43 Chavannes, *age.*, s. 52, 85.

715 yılı itibariyle uluslararası bir oyuncudur. Sevilen bir kişilik olduğu için On Ok boyları onun etrafında toplanırlar ve bir kaynaktaki 200 bin, diğerinde 300 bin nüfuslu bir halka sahip olur.⁴⁴ Hiçbir başarı gösteremeyen önceki baba oğul Sarı Türgiş kağanlarına göre çok önemli bir kişilik olan, 20 yıl boyunca Araplarla ve arada da Çinlilerle savaşan, Bilge Kağan'a kendini kabul ettirerek (hatta damat olarak) denk bir ilişki kuran Su-lu için bu rakam kıyasen oldukça küçüktür. Bu nüfustan büyük zorlamalarla on tümen (70 bin asker) ancak çıkacaktır. Bu sayı düşüklüğünün sebebi nedir? Yeterince toplayıcı olmaması gibi gözüküyor, zaten kaynaklar ve tarihin akışı onun toplayıcılığını ve idari erkini açık şekilde gösteriyor. Bu durumda daha önceki Wu-chi-le ve So-ko için verilen rakamların fazla olduğunu söylememiz gerekecektir. Yahut bir ihtimal 200 bin rakamı Çin kaynaklarında asker yerine sehven nüfusu anlatmak için yazılmıştır.

Su-lu'nun asker sayısı ile ilgili ilginç bir rivayet daha yüksek bir rakam veriyor. Yakut el-Hamevî'nin (1220 c.) kaydettiğine göre, Halife Hişam bin Abdülmelik (723-742) Türgiş kağanı Su-lu'ya İslam'a davet için elçi gönderir. Elçiyi saygıyla karşılayan ve dinleyen kağan, birkaç gün sonra bir tören ile her biri 10 bin askerden oluşan on tümenlik ve 100 bin kişilik ordusunu gösterir ve bunların savaştan başka sanat bilmedikleri için Müslüman olduklarında geçimlerini sağlayamayacaklarını öne sürerek daveti reddeder.⁴⁵

Ne var ki Yakut'un kendisinden 500 sene öncesini anlatan bu kaydını destekler erken kaynaklardan bir bilgi yoktur. 20 yıl boyunca kesintisiz Müslümanlarla savaşan Su-lu, gücünü çoktan ispatlamıştı ve böyle bir gösteriye ihtiyacı yoktu. İslam'ı kuşkusuz çok iyi tanıyordu, hatta dostu Haris bin Süreyc üzerinden Emevî İslam'ına benzemeyen bir İslam'ı da tanıyordu; Müslüman olmak için esnaf olma şartı bulunmadığını, bizzat karşısındaki Arap savaşçılarda görüyordu. Yağmadan ziyade kendisinin yağma faaliyetlerinin kapsama alanındaki Maveraünnehr bölgesinin halkını Araplardan kurtarmak için savaşıyordu; dolayısıyla bölge değil, Araplar onun için yağmanın hedefiydi. Savaşın olmadığı, elçi ağırlandığı bir zamanda 100 bin askerin bir arada tutulmasının lojistik zorluğunu sorgulasak da, buna rağmen bu beklenmedik bir vaka değildir. Müttefiki olan kalabalık Soğd nüfustan derdiği askerlerle de çok rahat böyle bir merasimi tertipleyebilirdi ama ihtiyacı olsaydı.

Su-lu'nun 20 yıllık savaşlarını bazen büyük ayrıntılarla anlatan İslam kaynakları,

44 Chavannes, *age*. s. 76, 119.

45 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998, s. 134-135.

onun hep 100 bin kişiden az olmayan güçlerle Müslümanlara saldırdığını söyler.⁴⁶ Hepsinde olmasa da birkaç büyük seferde yeri unsurlarla birlikte bu sayıyı yakalamış olması beklenir ama 700 kişilik Müslüman müfrezelerinin bile böyle yüz binlik orduları yendiğini anlatan İslam kaynaklarındaki abartı nispetinin yüksekliğini de nazara almalıyız. Nazara almamız gereken başka bir konu ise Su-lu'nun son savaşıdır. 737 yılında Horasan valisi Esed bin Abdullah'ı yendikten sonra güneye ilerleyip Belh'i kuşatan Su-lu'nun yanında sadece 4,000 asker ile Haris'in adamları vardı. Burada Esed'in baskınına uğradı. Yine de savaş meydanında durum iyi iken, daha önce kağana bağlılık bildirmiş olan Cüzcan melikinın ihaneti ve ani saldırısı ile çekilmek zorunda kaldı.⁴⁷ Askerlerinin bir kısmını yağma ve keşif için çevreye göndermişti ama Belh gibi bir başkenti kuşatmak için çok fazla askere ihtiyacı vardı ve olsaydı kullanırdı. Açık şekilde, Türgişlerde de büyük sayılarla muhatap değiliz. Zaten Göktürk elçisinin Çinlilere söylediğine göre, Türgişlerin devleti onlarınkinden küçüktü.⁴⁸

Abartılı rakamların suçunu sadece Çinlileri korkutmak isteyen Türklere bağlamak doğru değildir. Büyük rakamlar yukarıda değindiğimiz gibi Çinli generallerin de işine geliyordu.⁴⁹ Nitekim Çin'de hanedan savaşları sürerken, 563 yılında Türklerin müttefiki Kuzey Chou imparatoru Kao-tsu 10 bin asker ile Kuzey Ts'i topraklarına saldırıyor. Onlara el veren Türklerin ise 100 bin süvarisi vardır.⁵⁰ Başka bir yerde, hatayla olsa gerek, aynı sayı 200 bin olarak veriliyor.⁵¹ Bu abartıların Çinli komutan Yang Chung'a ait olduğu anlaşılıyor, çünkü ertesi yıl "Türklerden koşar adım bir haberci getirterek şunu duyurmasını sağladı: Kağan yine Ping-Chou'a geldi. 100 bin kişilik orduyu Çin seddi civarında bıraktı."⁵²

Ama yine Çinliler arası benzer bir çekişmede, 617 yılındaki Sui'leri indirip T'ang'ları iktidara getiren savaşta, T'ang imparatoru olacak Kao-tsu Göktürk kağanı Shi-pi'ye bütün ganimet Türklerde kalmak üzere yardım için başvurur. Shi-pi de bu reddedilemeyecek teklife 2000 kişi yollayarak cevap verir...⁵³ Hatta

46 Bu dönemin incelemesi için bkz. Osman Karatay, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Ankara 2018, s. 77-93.

47 İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi -V-*, heyet çevirisi, İstanbul 1986, s. 169; Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 66.

48 Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 77, 121.

49 Hatta Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 332, bu abartının büyük hissesini Çinli tarihçilere verir.

50 Liu, *age.*, s. 25, 29.

51 Liu, *age.*, s. 33.

52 Liu, *age.*, s. 44.

53 *Eski Tang Tarihi*, s. 4; Liu, *age.*, s. 119, 178, 256.

Çin kayıtlarına göre, bu işi başlatanlar, yani T'ang dükünü kıskırtıp imparatorluk hevesine düşürenler de Shi-pi'nin adamlarıydı.⁵⁴ Lakin Türklerde kağan değişince devlet siyaseti de değişir ve 620 senesinde Sui'lerden olan eşi Prenses İ-cheng'in kıskırtmasına gelen yeni kağan Chu-lo, T'ang'ları indirip Sui'leri tekrar başa geçirmek için müdahalede bulunmak üzere 2000 kişi gönderir.⁵⁵ Bu haberler için kaynağımız T'ang tarihi olduğu için, Türkleri suçlamak amacıyla normalde büyük sayılar vermelerini bekleriz. Fakat burada küçük bir sayı ile geçiriliyor ve üç yıl sonraki diğer bir olayda da aynı rakamın kullanılması bir hata ihtimalini ortadan kaldırıyor.

Dolayısıyla, bu iki örnekte aynı nitelikteki yardım hadiselerinde arada sadece 60 yıl mesafe ve 2000 ile 100 bin gibi dev bir sayı farkı vardır. Bu durum Çin kaynaklarının daimi güvenilirliklerinin sorgulanmasının yanında, abartının hangi boyutlara ulaşabileceği konusunda da fikir vermektedir. Hâlbuki yukarıda geçtiği gibi Shi-pi Kağan'ın bir milyon askerinden bahsediliyordu. Rakamlardaki oynamalar birkaç yıl içindeki olaylarda da görülebiliyor. Örneğin Hie-li Kağan 621 yılında Çin'deki bir isyanı desteklemek için 10 bin askerle yürüyor. Ertesi yıl akına 50 bin kişiyle çıkıyor. 624'te daha iyi hazırlanmış bir sefere Hie-li ve yeğeni Tu'li kağanlar toplam 10 bin kişi ile çıkıyorlar.⁵⁶ 626'da ise Hie-li 100 bin kişiyle yürüyor (Chi-shi-sse-li'nin bölümlendiği sefer).⁵⁷ Bu son habere yukarıda değinmiştik. Yıllık yağma ve yıldırma akınları için verilen bu değişik rakamlardan bazılarının, açık şekilde büyük olanlarının gerçeği yansıtmadığını kabul etmek durumundayız.

Böyle bir çelişkili kaydı da Shi-pi için görüyoruz. 616 yılında Shi-pi Kağan yağma akını için 20-30 bin kişiyle Ma-i kentine gelir. Orada 3000 asker vardır. Türkleri yenerler ve kaçanları kovalayarak 20-30 bin asker öldürürler.⁵⁸ Gelenler ve ölenler eşit. Kaynağımız iki tiginin savaşta öldüğünü söylese de, bütün ordunun son askerine kadar yok edildiğini zikretmiyor ve zaten takip eden gelişmeler Göktürklerin böyle büyük kayıplar verdiğini göstermiyor. Dahası var: Çinliler için unutulmaz bir zafer olması gereken bu olaydan Sui-shu'nun yıllıklar kısmında değil, bu zaferi kazanan Çinli General Wang Jen-kung'un özgeçmişinde bahsedilir. Başka türlü (bu azamette) geçmeyen bir hadisenin generali anlatırken dile getirilmesi onu yüceltmek için bir abartı yapıldığı görüntüsünü veriyor. Burada bir yolsuzluk

54 Liu, *age.*, s. 484-485.

55 *Eski Tang Tarihi*, s. 5; Liu, *age.*, s. 180.

56 *Eski Tang Tarihi*, s. 7; Liu, *age.*, s. 182-184, 259, 261, 263.

57 *Eski Tang Tarihi*, s. 10-11; Liu, *age.*, s. 186, 268.

58 Liu, *age.*, s. 151.

hadisesiyle bile karşı karşıya olabiliriz, zira general imparatorundan bu iş için iyi bir ödül almıştır.

Benzer bir haberde de Hie-li Kağan 10 bin kadar asker ile çölu geçip Çinlilerden kaçmak ister ama başaramaz. Yanındakiler Çinlilere teslim olur. Teslim olanların sayısı 50 binden fazladır...⁵⁹ Böyle çelişkileri hangi aşamada olursa olsun, kaleme alanların sorumluluğu vardır. Çinli tarih memurları dikkatli çalışmış ve güzel metinler yazmış olabilirler ama sonuçta resmi kayıtları nakletmekle yetiniyorlardı. Sorun bu verinin oluşmasına kaynaklık edenlerin güvenilirlik derecesi. Hatta yukardaki gibi 'psikolojik' etmenlerin sözkonusu olmadığı bir durumda bile metinler çelişki barındırabiliyor. Örneğin 600 yılı civarında Kitanlardan 4,000 aile Türklerden ayrılıp Sui'lere bağlanırlar. Bunlara T'o-ho-ch'en nehri kenarında yurt verilir. 35 bin km² kadar bir alanda yaşayıp, üçer bin (en küçüğü bin) askerden oluşan on gruba ayrılırlar.⁶⁰ Burada sayıları aynen kabul edip Kitan ailesinin nasıl bir şey olduğunu, bir aileden en az dört askerin nasıl çıktığını mı sorgulayacağız, yoksa araziye uygun bir nüfus mu bulacağız?

Buna benzer bir uyumsuzluk 620'lerin sonlarından bir haberde görülür. Batı kağanı T'ung Yabgu'nun son zamanlarındaki kargaşadan kaçıp Doğu kağanı Hie-li'ye sığınan İ-nan idaresindeki 70 binden fazla aileden bahsedilmektedir. Ancak bu kişi Hie-li'ye ihanet ediyor ve onun çöküşüyle birlikte kendi bölgesinde bağımsızlık kazanıyor. Bu esnada 200 bin 'seçme' askeri vardır.⁶¹ Diğer boylardan katılanlarla bu sayının oluştuğunu tahmin edebiliriz ama o günlerin siyasi görünümü böyle bir katılımı muhtemel göstermiyor, zira sahne Göktürk kalıntıları ile Sir Tarduşlar arasındaki mücadeleye ayrılmıştır.

Büyük rakamların olduğu her yerde tutarsızlıklar göze çarpıyor. Kapgan Kağan döneminde sağ ve sol şadların her birinin 20 bin askeri olduğu bilgisine sahibiz.⁶² Yukarıda geçen 710 yılındaki Türgiş seferine de bu sayıda bir birlikle gitmişlerdi. Bunun doğruluğunu destekleyen veri erken dönemden gelir. Birinci kağanlık döneminde Shi-pi Kağan oğlu Su-ni-shi'yi şad yaptığında 50 bin ailenin yönetimini verir (627).⁶³ Yukarıda tartıştığımız 100 bin aileye 40 bin asker oranı doğruysa, burada da sayı 20 bin asker eder.

59 Liu, *age.*, s. 378.

60 Liu, *age.*, s. 168.

61 Chavannes, *age.*, s. 137; Liu, *age.*, s. 473-474.

62 *Eski Tang Tarihi*, s. 42; Liu, *Doğu Türkleri*, s. 226, 303.

63 Liu, *age.*, s. 361.

Ama Çin kaynakları Kapgan Kağan'a bağlı toplam yay çekenlerin sayısını 400 bin olarak veriyor.⁶⁴ Fetret devrinden (630-682) öncesi için telaffuz edilen milyonlu rakamlara göre bu daha oturaklı bir rakam olarak gözüküyor. Ancak sorun bu savaş gücünün istihdamını göremeyişimiz. Çok önemli savaşlarda küçük rakamlar elde iken, yağma akımı vb. faaliyetler için Çin kaynaklarının verdiği büyük rakamlara itibar etmek zorlaşmaktadır. Onların yanındaki küçük rakamlar tarihçiyi biraz rahatlatmaktadır.

Bu bağlamda, yukarda İşbara Kağan abartılarına değinmiştik. 582 yılında bir rivayete göre 100 bin, diğer bir rivayette 400 bin askerin başında Çin'e yağma için yürüyen kağanı, General Ta-hi Ch'ang-ju 2,000 kişi ile karşılar. Savaşta general on askerinden dokuzunu kaybetmesine rağmen, Türkler geri çekilirler.⁶⁵ Bu rakamlara imparator da inanmıştır. Onları övmek için bir yazı yazar ve sayılarını düşmanın yüzde biri olarak tanımlar.⁶⁶ Çinlilerden korkup çekilen İşbara'nın ordusunu Yü Chung-wen komutasındaki 5,000 kişi takip ediyor ama yakalayamıyor.⁶⁷ Bir türlü yenilmeyen İşbara'yı nihayet ertesi yıl generaller Li Che ve Li Ch'ung 5000 seçme askerin başında ani bir saldırı yaparak yeniyorlar.⁶⁸

Benzer bir haberde, On Ok boylarının İli Nehri'nin batısındaki kısmını yöneten Tu-lu Kağan gücünü artırıp Afganistan'dan Doğu Türkistan'daki Hami'ye kadar değişik yerlere harekât düzenliyor, lakin Çin'in Orta Asya işlerine bakan An-si valisi 2000 kişilik bir birlikle onu yeniyor ve hallediyor.⁶⁹ Hâlbuki yine aynı kaynaklara göre, onun yönettiği on boydan her birinin yüzbinlerce askeri vardır.⁷⁰ Yine 657 yılında Batı Göktürk kağanı Ho-lu kendisini cezalandırmaya gelen Çin ordusunu *Kiu Tang-shu*'ya göre 20 bin,⁷¹ *Tang-shu*'ya göre 100 bin kişi ile beklemiştir. Çinli General Su Ting-fang 10 bin adamla gelip onu yener ve 30 bin kişi öldürülür.⁷² Türk ordusu 20 bin kişi ise, 30 bin kişinin ölümünü, 100 bin kişi ise de 10 bin kişilik düşmana nasıl yenildiğini açıklamak gerekecektir. Az sayıdaki Çin ordularının çok büyük sayılardaki Türk birliklerini yendiğine dair haberlerin ardı

64 *Eski Tang Tarihi*, s. 50; Liu, *age.*, s. 236.

65 Liu, *age.*, s. 130, 136.

66 Liu, *age.*, s. 131.

67 Liu, *age.*, s. 161.

68 Liu, *age.*, s. 115.

69 Chavannes, *age.*, s. 60, 91.

70 Chavannes, *age.*, s. 65, 94.

71 Chavannes, *age.*, s. 67.

72 Chavannes, *age.*, s. 98.

arkası kesilmiyor. Bir diğer örnekte, 641 yılında Göktürklerin çöküşünden sonra doğan boşluğu doldurmaya çalışan Sir Tarduşların kağanının oğlu Ta-tu Şad 80 bin kişiyle yukarıda bahsettiğimiz Sse-mo'nun Çin korumasındaki Türklerine saldırıyor. So-chou bölge komutanı olan Li Tsi 3000 atlı ile onları yeniyor ve 50 binden fazla barbarı esir alıyor.⁷³

598 yılında Tardu Kağan Batı Türkistan'dan gelerek 100 binden fazla askerle Çin'in Ling-chou sınır bölgesine saldırır. Kendi asker sayısını bilmediğimiz General Yang Su onu yenip kovalar. Böyle bir kahramanlık için ipeğin yanında 50 kilo altın hediyesi az görülmez.⁷⁴ Tardu'nun 100 bin askeri nasıl çıkarttığı ve nasıl o uzak menzile götürdüğü belki zorlayarak rahatça açıklanabilir ama seferin amacı Çin'i yağma ve fetih değil, sadece korkutma olunca bu ordunun istihdamını açıklamak zorlaşır. 100 bin rakamı Çinlilerde alışkanlık yapmış gözüküyor, çünkü Türkler değil Çin içlerine veya bir eyalete saldırı, Yu-Chou gibi bir serhat bölgesinin sınırlarına dahi 100 bin kişiyle saldırıyor.⁷⁵

Bu son örneklerde kahramanlık derecesini artırmak için Çinlilerin sayısı azaltılıyor olabilir mi? Hüsnüzan ile bunun olmadığı, buna karşılık da Türklerin sayısının Çinlilerden farklı olmadığı düşüncesindeyiz. Zira yukarıda çok kritik seferlerde geçen 2000'li rakamlara sahibiz. Türk kuvvetleri seyyar ve savunmadaki Çin orduları çakılı olduklarından ve toplamda sayıları yüzbinleri bulan Çin askerleri kent ve kalelere dağıtıldığından, Türklerin yağma akınlarında karşılarında büyük birlikler bulmadıkları gerçeğini nazara almalıyız. Yukarıda bahsedilen askerler de zaten seçme, yani özel kuvvetlerdir. Türklerin sayısı işte bu Çin özel kuvvetlerinden fazla gözüküyor.⁷⁶

Türklerin kalabalık gösterildiği haberlere dikkat edilirse, uzaktaki gelişmelerle ilgilidir ve Çinli komutanların verdiği bilgilere dayanır. Ama Çin'in içleri söz konusu olduğunda ve imparatorluk makamı doğrudan muhatapsa rakamlar birden değişir. Dolayısıyla komutanların kendi konumlarını güçlendirmek için hayli abartılı rakamlara başvurduğu sonucuna ulaşıyoruz. Öbür türlü, rakamlar tam tersi özellikler taşır. Örneğin Çin'deki Türklerin İltiş'ten önceki son isyanında, 679 yılında 24 vilayetteki 'barbarlar' ayaklandığında başlarındaki

73 Liu, *age.*, s. 379.

74 Liu, *age.*, s. 156.

75 Liu, *age.*, s. 49.

76 Bu özel kuvvetler ilk T'ang imparatoru Kao-tsu'nun daha imparator olmadan önceki, 715 yılı civarındaki bir icraatı olarak veriliyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 104). Ancak bir başka yerde vali Wang Jen-kung'un teklifiyle yine aynı yıl Sui'ler adına oluşturulduğu geçiyor (Liu, *Doğu Türkleri*, s. 175).

A-shi-te boyundan Wen-fu Çinlileri yeniyor ve 10 binden fazla Çinli öldürüyorlar. Ayaklanmayı bastırmak için 300 bin asker seferber ediliyor.⁷⁷

50 yılda Çin’de sayıları iki katı artmış bile olsa, Çin’deki bütün Türkleri içerdiğini söyleyemeyeceğimiz bu ayaklanma için bu kadar çok askerin kullanılması, üstelik de düzenli seçme askerlerden oluşan ordulara değil, iki kuşaktır Çin’de yaşayan isyancılara karşı, Çinlilerin kişi başı savaş gücünün daima Türklerden eksik olduğunu göstermektedir. Ortalama özellikteki bir Türk birliğini yenmek için ortalama özellikte onun birkaç katı Çin birliği gerekmekteydi. Nitekim Çinliler imparatorluk kayıtlarına göre 698 senesinde Kappan Kağan’a saldırmak için merkezden 300 bin kişilik bir ordu topladılar ama başarılı olamadılar.⁷⁸ Aynı şekilde 720 senesinde Bilge Kağan’a karşı da 300 bin kişiyi seferber ediyorlar ama yine başarısız oluyorlar.⁷⁹

Çin için bu rakamların büyük olduğunu düşünmemize gerek yok, zira sadece 555 yılında Çin Seddi için çalıştırılan asi işçi sayısı 1,800,000 idi.⁸⁰ 607 yılında da aynı iş için bir milyondan fazla adam görevlendirilmiştir.⁸¹ “Çevremdeki on binlerce bölgede yaşayan insanları oğullarım olarak yetiştirmem için ilahi vekâlet aldım”⁸² diyen bir imparatorun ülkesinde ırgatlık veya savaş için istihdam edilen yerli insan sayısının çokluğu ülke gerçekleriyle ilgilidir ve kendi kayıtları sıkıdır. Ama bazen “Türkler on binlerce boydan oluşuyor”⁸³ diyerek kendi dışlarındaki ve uzaklarındaki gelişmelerde de kâh maksatlı kâh kendi algılarına göre büyük rakamlar verebiliyorlar. Sıkıntı işte bu uzaktakilere yönelik keyfi tutumdadır.

Uzaktan düşman olarak gelenlerin sayısı bazen de imparator hatırı için abartılıyor. Örneğin 615 yılında Shi-pi Kağan imparator kuzey bölgelerinde gezide iken tahturevanına “birkaç yüzbin” süvariyle ani bir saldırı yapmayı tasarladı. Ancak otağdaki Prenses İ-cheng’in haberdar etmesiyle imparator kurtuldu. Caymayan kağan, takip ettiği imparatoru bu kez “100 bin kadar” atlı ile Yen-men’de kısırdı ise de, bir ay kadar sonra kuşatma kaldırıldı.⁸⁴ İmparatoru yakındaki arazide

77 Liu, *age.*, s. 211, 292, 399.

78 Liu, *age.*, s. 225, 301.

79 Liu, *age.*, s. 313.

80 Liu, *age.*, s. 33.

81 Liu, *age.*, s. 101.

82 Liu, *age.*, s. 69.

83 Liu, *age.*, s. 70.

84 Liu, *age.*, s. 103, 123.

yakalamak gibi bir fırsatı kullanmak adına Göktürkler elbette 100 bin asker toplayabilirlerdi belki, ama bunun hazırlığının uzun sürmesi ve imparatorun öğrenip çekilmesi ihtimali gibi sebepler böyle bir saldırının vakit kaybetmeden anlık yapılmasını gerektiriyordu. Nitekim bu başarılımış ama Sui asıllı prenses İ-cheng yüzünden imparator kuzeydeki büyük bir kent olan Yen-men'e sığınıp kurtulmuş. 100 binlik bir kuvvetin kuşatma kabiliyeti daha büyük olurdu ama olayların gelişiminden çevredeki birliklerin imparatorun yardımına gelmeye başlaması üzerine Göktürklerin tehlikeye girmeyip çekildiklerini gösteriyor. Bu yüzden kuşatma ve yardıma gelen birliklerle muharebeyi aynı anda yürütemeyecek küçüklükte bir ordudan, belki iki tümendenden ancak bahsetmemiz gerekiyor.

Çin'de dikkatli sayımların yapıldığını, göçebelerin sayısının ise takdire göre değiştiğini görüyoruz. Öte yandan, asker sayıları üzerinden nüfus belirlemesi yapmak daima hata ihtimalleri barındıracaktır. Sorun Çin kaynaklarında yukarıda geçen bir iki örnekte (T'ie-le nüfusu) olduğu gibi ayrıntılı rakamların değil, yuvarlak ve çok yüksek rakamların verilmesindedir. Ancak sivil kaynaklardan bir rakam güvenilirlik taşıyor olabilir. Hie-li Kağan teslim olup birinci Doğu Göktürk safhası kapandığında, 630 yılı itibarıyla, Çin'in maliye bakanlığının bilgilerine göre boyunduruk altına alınmış tüm Türklerin, esaretten gurbetten gelmiş Çinlilerin ve dört taraftan gelen diğer barbarların toplam sayısı, erkek kadın 1,2 milyon idi.⁸⁵

Yaklaşık bugünkü bütün Moğolistan bölgesi, hatta Baykal'a doğru kuzeyi Çin egemenliğine alındığına göre Türklerce kaçırılmış veya kaçmış Çinliler ile Soğd vs. asıllıların sayısı en fazla 200 bin bile olsa Moğol bozkırlarının halkı bir milyon olarak veriliyor. Bu, yukarıda hesapladığımız sayı idi. Bu nüfusun ezici çoğunluğunu asli Göktürkler ve Dokuz Oğuzlar arasında paylaştığımızda, devletin kurucu unsurunun en fazla 400 ila 500 binlik bir nüfusu gözüküyor. Bu da en acil veya fırsat içeren durumlarda bile düşük sayıda asker göndermelerini açıklıyor. İçinden 745 sonrasının Büyük Uygur devletini çıkartacak olan Dokuz Oğuz birliğinin durumu da farklı değildi.

Kazak bozkırlarının hesaplanması çok daha zordur, zira On Okların bütün bozkır sahasındaki göçebe nüfusun ne kadarını oluşturduğunu ve bunların ne kadarının Türgiş birliğine katıldığını bilmiyoruz. Diğer boyların varlığını ve yurtlarını düşündüğümüzde, gücünün zirvesinde iken Türgişlerin Kazak bozkırının muasır nüfusunun bir çeyreğini ancak toparladığını düşünmeliyiz. Bolçu'da asker sayılarının Göktürklerden fazla oluşu bizi aldatmamalı, zira onlar silah tutabilen

85 Liu, *age.*, s. 331.

herkesin dâhil olduğu bir savunmada, berikiler ise saldırı konumundaydılar. Zaten Göktürk elçileri de alıntıladığımız gibi onların kendilerinden az olduğunu söylemişlerdi.⁸⁶ 400 bin kişilik bir Türgiş nüfusu makul bir rakam olarak gözüktüyor. Karluk ve Töleslerden kaynakların görüş alanına girmeyen batıdaki Peçenek ve sair boylara kadar bu arazide göçüşenlerin sayısı iki milyonu bulacak gibi durmuyor.

Nitekim MS ilk bin yıl boyunca Asya'nın kuzey yarısında, eski Sovyet egemenliği sahasında beş milyon civarında sabit bir nüfus hesaplanıyor.⁸⁷ Bunun en az yarısının Orta Asya'nın güneyindeki tarım kuşağında olması gerekir ki, de la Vaissière'nin hesaplaması da böyle idi. Bütün Sibiryaya sahasına ise en fazla 500 bin kişi verebiliriz. Dolayısıyla geriye iki milyon kişi ve yurt olarak da Orta Asya bozkırı kalıyor.

Böylece, bir taraftan bütün Batı Türkistan Göktürk idaresinde iken, birinci kağanlık döneminde Çin kaynaklarında geçen “Tardu'nun İşbara'dan (Batı Göktürklerin Doğu Göktürklerden) fazla askeri var”⁸⁸ ifadesi doğrulanıyor, bir taraftan da ikinci kağanlık döneminde Göktürklerin Türgişlerden kalabalık oluşunu Türgişlerin tüm Orta Asya'ya hâkim olmamalarıyla anlıyoruz.

Bu şekilde, Güney Sibiryaya kuşağı ve İdil boyları ile Orta Asya'nın güneyindeki verimli topraklarda yaşayanlar bariz şekilde hariç tutulmak üzere, iki yüzyıl boyunca toplamda çok büyük bir farklılık olmadığını varsayarak, Göktürk çağında bozkır sahası Türk nüfusunu üç milyon civarında hesaplamayı öneriyoruz. Bunun en az üçte ikisi batıda, üçte biri ise doğuda yaşıyordu. Bu elbette dünyadaki tüm Türklerin sayısı değildir. Güney Sibiryaya kuşağında, tarımcı Orta Asyalıların komşuluğunda ve Doğu Avrupa'da da buna ilave edecek belki bir milyonluk bir nüfus bulunuyordu. Böylece muhtemel bir hesaplamayla o dönemdeki dünya nüfusunun 1/70'i Türklerden oluşuyordu.

86 Chavannes, *age.*, s. 77, 121.

87 Durand, “Historical Estimates of World Population”, s. 256, 278.

88 Liu, *age.*, s. 135.

Kaynaklar

- Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.
- Chavannes, Eduard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. M. Koç, İstanbul, 2007.
- Durand, John D., “Historical Estimates of World Population: An Evaluation”, *Population and development Review*, 3/3 (1977), s. 253-296.
- Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, İ. Togan - G. Kara - C. Baysal, Ankara 2006.
- Golden, Peter B., “Courts and Court Culture in the Proto-urban and Urban Developments among the Pre-Chinggisid Turkic Peoples”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, yay. D. Durand-Guedy vd., Leiden-Boston: Brill, 2013, s. 21-73.
- Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002.
- İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi*, 10 cilt, heyet çevirisi, İstanbul 1986.
- Karatay, Osman, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Ankara 2018.
- Khazanov, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ö. Suveren, İstanbul 2015.
- Kradin, Nikolay N., *İmpériya Hunnu*, gen. 2. Baskı, Moskva: Logos, 2001.
- Lindner, Rudi Paul, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past and Present*, 92 (Ağustos 1981), s. 3-19.
- Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu - D. Banoglu, İstanbul, 2006.
- Pritsak, Omeljan, “The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1 (1975), s. 211-235.
- Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Ankara 1998.
- Szádeczky-Kardoss, Samuel, “Avarlar”, çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 2000, s. 283-310.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998.
- Vaissière, Étienne de la, “Early Medieval Central Asian Population Estimates”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LX/6 (2017), s. 788-817.

